

نگاهی به ۵ اثر تاریخی مشهد و پیرامون آن که در آغاز شکل‌گیری فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیدند

نخستین بناهای ملی مشهد

دو بیت از قصیده مدح امام رضا^(ع) از دعبیل خزاعی، مسجد بالاسر، حرم امام رضا^(ع)

زهر زنگه نخستین چارچوب قانونی ثبت یک اثر در فهرست آثار ملی با «قانون حفظ آثار ملی» در سال ۱۳۰۹ شکل گرفت. طبق این مقررات، هر بنا یا محوطه که از نظر تاریخ ملی ایران واجد اهمیت تشخیصی داده می‌شد، پس از بررسی‌های کارشناسی، جهت ثبت پیشنهاد می‌گردید و با تصویب نهایی، اثر در فهرست آثار ملی غیرمنقول قرار می‌گرفت و حفاظت از آن نیز تحت پوشش قوانین مربوط در می‌آمد. این فهرست در طول نزدیک به یک قرن بسیار گسترده‌تر شده است. در آخرین آمار مشخصی که از مسئولان وزارت میراث فرهنگی در سال ۱۴۰۴ اعلام شده، بیش از ۴ هزار و ۶۰۰ اثر در فهرست آثار ملی کشور ثبت شده است؛ عددی که مجموعه آثار منقول، غیرمنقول، طبیعی و ناملموس را در برمی‌گیرد. بنابراین نباید آن را معادل تعداد بناهای تاریخی دانست. در خراسان رضوی نیز آخرین آمار اعلام‌شده از سوی مدیرکل میراث فرهنگی استان، ۲ هزار و ۲۹۸ اثر تاریخی ثبت‌شده را نشان می‌دهد.

امروز اگر نام مشهد را در فهرست آثار ملی جست‌و‌جو کنیم، با هزاران صفحه سند و پرونده روبه‌رو می‌شویم؛ اما این دفتر از کجا آغاز شده است؟ در نخستین سال‌های شکل‌گیری فهرست آثار ملی، بناهایی در مشهد و پیرامون آن یکی پس از دیگری شماره گرفتند؛ چهارطاقی بازه‌هور با شماره ۲۹، حرم مطهر امام رضا^(ع) با شماره ۱۴۰، مصلای پایین خیابان با شماره ۱۴۱، آرامگاه خواجه ربیع با شماره ۱۴۲ و بنای هارونیه با شماره ۱۷۳. پشت این شماره‌ها، فقط چند تاریخ و مشخصات ثبتی نیست؛ هر کدام بخشی از تاریخ معماری، مذهب و شهر مشهد را روایت می‌کنند. یکی از آن‌ها بنایی باستانی در مسیر مشهد است و باقی، بناهایی از دوران نخست اسلام و عهد ایلخانی و صفوی است که هنوز در سیمای شهر و توس دیده می‌شوند. در نوشتار پیش‌رو نگاهی داریم به پنج اثر تاریخی که نام مشهد و خراسان را وارد لیست آثار ملی ایران کرده‌اند.

۱ بازه‌هور، آغاز راه در خراسان

اگر قرار باشد داستان ثبت ملی آثار در خراسان را از نخستین شماره آغاز کنیم، باید به جنوب مشهد برویم؛ جایی در نزدیکی رباط سفید، در مسیر قدیمی مشهد به تربت حیدریه. چهارطاقی بازه‌هور که با شماره ۲۹ در ۲۴ شهریور ۱۳۱۰ خورشیدی ثبت شده، به عنوان نخستین اثر ثبت‌شده خراسان در فهرست آثار ملی شناخته می‌شود.

این بنا در محوطه‌ای تاریخی قرار دارد که اهمیت آن در سال‌های اخیر بیش از گذشته آشکار شده است. بازه‌هور تنها یک چهارطاقی منفرد نیست؛ کاوش‌های باستان‌شناسی دانشگاه تهران در این محوطه به شناسایی مجموعه‌ای از بقایای

۲ حرم مطهر رضوی، نمونه فاخر هنرهای مختلف

تنها چند ماه پس از بازه‌هور، نوبت به یکی از مهم‌ترین بناهای تاریخی و مذهبی ایران رسیده است. مجموعه حرم مطهر امام رضا^(ع) در ۱۵ دی ۱۳۱۰ خورشیدی با شماره ۱۴۰ در فهرست آثار ملی قرار گرفته است. ثبت حرم را نمی‌توان ثبت یک بنای منفرد به معنای معمول دانست؛ در پیرامون روضه منوره، صحن‌ها، ایوان‌ها، رواق‌ها و بناهایی قرار گرفته‌اند که هرکدام حاصل دوره‌ای از تاریخ معماری ایران هستند؛ از همین رو آنچه در پرونده با این شماره قرار گرفته، مجموعه‌ای تاریخی است که در طول قرن‌ها شکل گرفته و گسترش یافته است.

۳ مصلای پایین خیابان، جایگاه نماز اعیاد

شماره بعدی تقریباً بلافاصله به بنایی تعلق گرفته که زمانی در حاشیه شهر قرار داشته و امروز در دل مشهد جای گرفته است؛ مصلای پایین خیابان در ۱۵ دی ۱۳۱۰ خورشیدی با شماره ۱۴۱ ثبت شد.

ساخت این صلا به دوره شاه سلیمان صفوی و سال‌های ۱۰۸۶ و ۱۰۸۷ قمری بازمی‌گردد. در آن زمان، بنای صلا در بیرون از حصار شهر و در نزدیکی دروازه پایین خیابان قرار داشته است؛ موقعیتی که باعث می‌شده زائران و مسافرانی که از مسیرهای شرقی وارد مشهد می‌شده‌اند، آن را در مسیر خود ببینند.

۴ خواجه‌ربیع، آرامگاهی صفوی با امضای علیرضا عباسی

یک شماره بعدتر، یعنی ۱۴۲، نوبت به آرامگاه یکی از چهره‌های شناخته‌شده تاریخ اسلام رسیده است. آرامگاه خواجه ربیع که در ۱۵ دی ۱۳۱۰ ثبت ملی شده است.

آنچه امروز در شمال مشهد می‌بینیم، بنایی صفوی است که به دستور شاه عباس و با توصیه شیخ بهایی شکل گرفته است. بنای کنونی در فاصله سال‌های ۱۰۲۶ تا ۱۰۳۱ قمری ساخته و تکمیل شده و میرزا آغ‌رضوی، از سادات رضوی مشهد، بر روند ساخت آن نظارت داشته است.

۵ هارونیه، یادگار رازآلود تاریخ

در میان این پنج بنا، شاید هیچ‌کدام به اندازه هارونیه با ابهام و روایت‌های گوناگون همراه نباشد. این بنا با شماره ۱۷۳ در ۱۵ دی ۱۳۱۰ خورشیدی ثبت شده است. هارونیه در قلب توس، در نزدیکی آرامگاه فردوسی قرار دارد؛ بنایی اجری و باشکوه که درباره تاریخ دقیق ساخت و کاربری اولیه آن اتفاق نظر کاملی وجود ندارد.

معماری بنا معمولاً به دوره ایلخانی، به‌ویژه سده هشتم هجری، نسبت داده می‌شود و برخی پژوهش‌ها نیز احتمال داده‌اند که بخش‌هایی از دوره‌های بعد به آن افزوده شده باشد.

روزی روزگاری مشهد

از نخستین ثبت‌ها تا میراث جهانی

سایت شماره ۱۱۳ میراث جهانی یونسکو، جفازنبیل در ایران

حفاظت قانونی از آثار تاریخی ایران، به شکل امروزی، از اوایل قرن چهاردهم شمسی آغاز شد. نقطه عطف این روند، تصویب «قانون راجع به حفظ آثار ملی» در ۱۲ آبان ۱۳۰۹ بود، قانونی که دولت را موظف می‌کرد آثار تاریخی و فرهنگی شناخته‌شده کشور را شناسایی و در فهرستی رسمی ثبت کند و آثار تازه شناخته‌شده نیز به این فهرست افزوده شوند. پس از تصویب قانون، نخستین نظامنامه اجرایی در همان سال و نظامنامه اصلاح‌شده در سال ۱۳۱۱ تصویب شد. بر اساس این مقررات، برای هر اثر غیرمنقول باید پرونده‌ای شامل نام اثر، موقعیت جغرافیایی، نام بانی و سازنده، تاریخ ساخت، نقشه، عکس و وضعیت مالکیت تهیه می‌شد. بررسی و پیشنهاد ثبت بر عهده اداره عتیقات بود و پس از تأیید وزارت معارف و طی مراحل قانونی، اثر در فهرست آثار ملی قرار می‌گرفت.

از نخستین سال‌های اجرای قانون حفظ آثار ملی، ثبت بناها و محوطه‌های تاریخی در نقاط مختلف کشور آغاز شد. شماره‌های ابتدایی فهرست به محوطه‌ها و تپه‌های باستانی اختصاص دارد؛ از جمله تپه سلیمان و تپه بکسایه که با شماره‌های یک و دو در سال ۱۳۱۰ ثبت شدند. در همان سال، آثار شاخص دیگری نیز به فهرست پیوستند؛ از جمله پاسارگاد با شماره ۱۹ و تخت جمشید با شماره ۲۰ که هر دو در ۲۴ شهریور ۱۳۱۰ به ثبت رسیدند.

در میان شناخته‌شده‌ترین آثار ثبت‌شده ملی، بناها و محوطه‌هایی از دوره‌های مختلف تاریخی دیده می‌شود؛ از تخت جمشید و پاسارگاد، یادگارهای دوره هخامنشی تا تخت سلیمان، ارگ بم، گنبد قابوس، بازار تاریخی تبریز و مجموعه‌های تاریخی اصفهان. در کنار این آثار، بناهای مذهبی، آرامگاه‌ها، پل‌ها، کاروان‌سراها، خانه‌های تاریخی و محوطه‌های باستان‌شناسی نیز بخش مهمی از فهرست را تشکیل می‌دهند. از نظر قدمت تاریخی نیز این فهرست دامنه‌ای گسترده دارد؛ از محوطه‌های پیشاتاریخی و آثار تمدن‌های باستانی تا بناهای دوره اسلامی و آثار تاریخی معاصر. بنابراین، قدیمی‌ترین اثر از نظر زمان شکل‌گیری ال‌زاما همان اثری نیست که زودتر در فهرست ثبت شده، شماره ثبت، ترتیب اداری ثبت آثار را نشان می‌دهد، نه قدمت تاریخی آن‌ها را.

فهرست آثار ملی امروز بسیار گسترده‌تر از آن چیزی است که در نخستین دهه‌های شکل‌گیری آن تصور می‌شد. بر اساس اعلام معاون میراث فرهنگی کشور در سال ۱۴۰۲، بیش از یک میلیون و ۳۱۰ هزار اثر تاریخی در ایران شناسایی شده و حدود ۴۳ هزار و ۶۰۰ اثر در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است. این فهرست فقط به بناهای تاریخی محدود نیست و آثار منقول، محوطه‌ها و بناهای تاریخی، آثار طبیعی و میراث ناملموس را نیز در برمی‌گیرد.

سایت شماره ۱۱۴ میراث جهانی یونسکو، تخت جمشید در ایران

از میان استان‌ها، فارس از نظر شمار آثار ثبت‌شده ملی در شمار استان‌های پیشتاز قرار دارد، بیش از ۳ هزار و ۲۰۰ اثر تاریخی فرهنگی این استان در فهرست ملی قرار گرفته و مسئولان میراث فرهنگی فارس در سال‌های اخیر همچنان از ثبت‌های جدید و جایگاه نخست استان در این زمینه سخن گفته‌اند. استان‌هایی مانند اصفهان و خراسان رضوی نیز به دلیل گستردگی محوطه‌ها، بناها و آثار تاریخی خود، سهم قابل‌توجهی از این فهرست دارند.

اما ثبت جهانی یونسکو با ثبت ملی تفاوت دارد. ایران در سال ۱۹۷۵ به کنوانسیون میراث جهانی پیوست و در سال ۱۹۷۹، تخت جمشید، جفازنبیل و میدان نقش جهان اصفهان، نخستین آثار ایران بودند که در فهرست میراث جهانی قرار گرفتند. پس از آن، آثاری مانند پاسارگاد، بم، بیستون، گنبد قابوس، میدان امام اصفهان، باغ ایرانی، قنات ایرانی، راه‌آهن سراسری و هگمتانه نیز به این فهرست افزوده شدند.

همچنین روند ثبت جهانی نیز با ثبت ملی متفاوت است. کشورها ابتدا آثار پیشنهادی خود را در فهرست موقت یونسکو قرار می‌دهند و سپس برای هر پرونده، مستندات و پرونده‌ای جامع درباره ارزش جهانی، اصالت، یکپارچگی و برنامه حفاظت تهیه می‌شود. پرونده‌ها پس از ارزیابی نهاد‌های تخصصی مانند ایکوموس یا اتحادیه بین‌المللی حفاظت از طبیعت، در کمیته میراث جهانی بررسی و درباره ثبت آن‌ها تصمیم‌گیری می‌شود. اکنون، ایران ۳۰ اثر در فهرست میراث جهانی یونسکو دارد؛ ۲۸ اثر فرهنگی و ۲ اثر طبیعی.

قنات قصبه گنابادذیل عنوان «قنات ایرانی» در میراث جهانی یونسکو ثبت شده است

کاربری دقیق آن میان پژوهشگران دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد. اهمیت بازه‌هور البته با ثبت سال ۱۳۱۰ خورشیدی تمام نشده و کاوش‌های باستان‌شناسی بعدی در بخش جنوبی محوطه بازه‌هور نیز به شناسایی بقایای یک آتشکده ساسانی انجامیده است؛ بنایی که فضای داخلی آن با گچ‌بری‌های نفیس‌ترین‌شده و قطعات گچ دارای نوشته به خط فارسی میانه نیز از آن به دست آمده است. در میان یافته‌های این بخش، یک پائل گچ‌بری با تصویر چهار شخصیت نیز کشف شده که پژوهشگران درباره هویت شخصیت نشسته در آن، از جمله احتمال ارتباط او با یزدگرد سوم، فرضیه‌هایی مطرح کرده‌اند.

چهارطاقی بازه‌هور

عنوان «بنای سنگی بازه‌هور، خرابه‌های عهد ساسانی» ثبت شده، در منابع مختلف به عنوان آتشکده شناخته شده است؛ هرچند درباره

و سپس توسعه‌های معاصر، حرم رضوی را باید مجموعه‌ای دانست که تاریخ معماری مشهد در آن به صورت پیوسته دیده می‌شود. در واقع، شماره ۱۴۰ فقط یک شماره ثبتی نیست؛ سندی است بر اینکه در نخستین سال‌های شکل‌گیری نظام ثبت ملی، حرم امام رضا^(ع) به عنوان یکی از عناصر مهم میراث تاریخی و معماری ایران، جای خود را در این فهرست پیدا کرده است؛ بنای ارزشمندی که نمونه‌های فاخری از انواع هنرهایی چون آیینه‌کاری، کاشی‌کاری، گچ‌کاری، طلاکاری، منبت‌کاری، حجاری، خوش‌نویسی، نقاشی، تذهیب و... در آن به نمایش درآمده است.

حرم در دهه ۱۳۲۰ خورشیدی

تزیینات دوره‌های نخست اسلامی تا گسترش حرم در دوره تیموری، صفوی، افشاری و قاجاری

این بنای تازه نقش داشته و حاجی شجاع بنای اصفهانی از معماران قرن یازدهم و از معماران برجسته دوره پایانی صفویه نیز طراح و معماری آن را انجام داده است. ساختمان صلا در میانه، ایوانی بلند دارد که دو ایوانچه در دو سوی آن قرار گرفته‌اند و فضای اصلی نماز در انتهای همین ایوان اصلی شکل گرفته است.

کاشی معرق، گچ‌بری، مقرنس و کتیبه‌های قرآنی از مهم‌ترین آرایه‌های آن هستند. همین ترکیب معماری و تزیینات، صلا را به یکی از نمونه‌های قابل توجه معماری مذهبی صفوی در مشهد تبدیل کرده است.

مصلی پایین خیابان

ازبک‌ها، دیگر پاسخگوی نیاز شهر نبوده است. میرزا ابوالحسن بن محمد محسن رضوی، از نقبای سادات رضوی و بانی مدرسه نواب، در شکل‌گیری

اسناد می‌گویند که این صلا در دوره‌ای ساخته شده که مصلای قدیمی طرق، به دلیل فاصله از شهر و ناامنی‌های ناشی از حملات

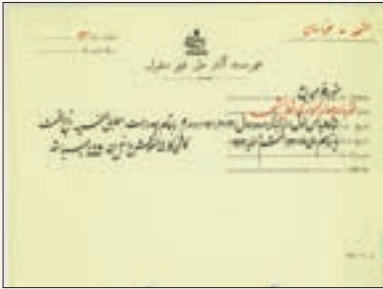
سردر ورودی خواجه ربیع، عکاس عبدالقاجار

داخلی است که گنبد فیروزه‌ای آن، مهم‌ترین نشانه بصری بنا به شمار می‌رود، اما یکی

بقعه هارونیه بین سال‌های ۱۸۴۰ تا ۱۸۶۰ میلادی

محکمی ندارد. همین نکته یکی از مهم‌ترین تفاوت‌های میان روایت عامه و پژوهش تاریخی درباره این بناست.

آرامگاه از نظر معماری، بنایی هشت ضلعی در نمای بیرونی و چهارایوانی در فضای

شنبه

۱۱ مهرماه ۱۴۰۵

شماره ۴۸۸

شماره ۴۸۷

